

Téma války a odsunu Němců ze Sudet v románu *Habermannův mlýn* Josefa Urbana a kontroverze vyvolané jeho filmovým zpracováním

The theme of war and the removal of Germans
from the Sudetenland in the novel *Habermannův mlýn*
by Josef Urban and the controversy caused by its film adaptation

LIBOR MARTINEK

Uniwersytet Wrocławski, Śląska univerzita v Opavě
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4791-6553>
E-mail: libor.martinek@uwr.edu.pl

Abstract: The basic topic of the study is the comparison of the literary original with the film adaptation. It is about Josef Urban's novel "Habermann's Mill" and its subsequent film adaptation of the same name directed by Juraj Herz. The theme of the novel is based on a real event, and it is, in its own way, a highly discussed and controversial subject concerning the post-war deportation of Germans from Czechoslovakia. The problem is that the novel, although not a documentary, treats many events inaccurately compared to the surviving sources, even in key motifs. Further deviations from reality occur in the film adaptation of the novel, which has caused legitimate objections among many experts, for example regarding the treatment

of the character of the characters, which is wronged either intentionally or due to the ignorance of the author, screenwriter and director. The study summarizes these findings

Abstrakt: Základním tématem studie je srovnání literární předlohy s filmovou adaptací. Řeč je o románu Josefa Urbana *Habermannův mlýn* a jeho následném stejnojmenném filmovém zpracování v režii Juraje Herze. Námět románu vychází ze skutečné události a je svým způsobem velmi diskutovaným a kontroverzním tématem poválečného odsunu Němců z Československa. Problém je v tom, že román, ač není dokumentem, zachází s mnoha událostmi oproti dochovaným pramenům nepřesně, a to i v klíčových motivech. K dalším odchylkám od reality dochází ve filmovém zpracování románu, což vyvolalo u řady odborníků oprávněné námitky, například ohledně zacházení s charakterem postav, kterému je křivda buď úmyslně, nebo z neznalosti autora, scenáristy a ředitele. Studie tyto poznatky shrnuje.

Keywords: war, deportation, border, Czech-German relations, literature, film, screenplay, direction, controversy

Słowa kluczowe: wojna, deportacja, granica, stosunki czesko-niemieckie, literatura, film, scenariusz, reżyseria, kontrowersje

Na úvod je třeba konstatovat, že z hlediska tématu vysídlení Němců z Československa budeme věnovat pozornost některým literárním dílům opavského spisovatele Josefa Urbana, která se tomuto jevu věnovala a pokládala otázky spojené s touto problematikou.

Abychom nastínili dosavadní literární kontext „sudetské literární vlny“¹ v české literatuře, připomeňme, že se téma v české literatuře sice objevovalo, ale v malé míře, například v románech čerpajících inspiraci z konce války (první a druhá vlna prózy s okupační a válečnou tematikou) nebo v prózách s tzv. kolonizační tematikou, týkající se nového poválečného osidlování pohraničí.

Ze starších prozaických děl můžeme zmínit sentimentálně laděný román *Dům na zeleném svahu* (1947) Anny Sedlmajerové, tendenční romány *Země dokořán* (1950) Bohumila Říhy a *Nástup* (1951) Václava Řezáče, román *Město na hranici* (1958) Karla Ptáčníka, napsaný

¹ S tímto termínem jsme se poprvé setkali v článku Lubomíra Machaly (2020, s. 87–95).

jako polemika s Řezáčovým socrealistickým dílem, nebo existenciálně laděné novely *Adelheid* (1967) Vladimíra Körnera a *Boží duha* (1969) Jaroslava Durycha². Z novějších titulů pak román Radky Denemarkové *Peníze od Hitlera* (2006), novelu *Němci* (2012) Jakuby Katalpy³, *Výhnání Gerty Schnirch* (2009) Kateřiny Tučkové, *Slepá mapa* (2013) Aleny Mornštajnové, *Habermannův mlýn* (1. vyd. Opa-va, 2000) Josefa Urbana a specificky také komiks *Alois Nebel* Jaroslava Rudiše a Jaromíra 99 (vl. jm. Jaromír Švejdlík). Kromě toho existují ještě další díla českých spisovatelů, která se věnují česko-německým vztahům,⁴ ale nám jde zejména o téma poválečného odsunu (můžeme se setkat také s výrazy vystěhování, vysídlení, transfer, vyhnání) Němců z Československa.

Jestliže věnujeme samostatnou pozornost autoru J o s e f u U r b a n o v i (*3. 2. 1965 Zábřeh na Moravě), je to proto, že v současné době a v aktuálním mediálním prostředí vlastně nerozhoduje o známosti autora počet pozitivních recenzí jeho titulů, dílčích studií nebo dokonce autorských monografií o něm, které by dotvrzovaly estetickou hodnotu jeho díla, ale zfilmování scénáře podle literárního textu. To je v současnosti asi nejlepší reklama původního díla a pro příklady nemusíme přece chodit nijak zvlášť daleko. Vytvoření naší studie bylo dáno především aktuálností komunikační situace s přihlédnutím k hodnotám komunikovaným literárním textem.

Josef Urban zpracovává problematiku česko-německého soužití v historicky laděném románu *Habermannův mlýn*. Urbanova česká rodina pocházela z Kolštejna (dnes Branná) v oblasti Sudet, odkud v roce 1938 odešla z obavy před Hitlerem a usadila se v Krhové na Valašsku. Do Sudet se Josef vracel jako dítě na prázdniny, avšak nikdo z Urbanovy rodiny se zpět už nepřistěhoval. V 70. letech se rekreačně plavil se svým otcem na kajaku po řece Moravě a navštěvoval závodní

² J. Durych dopsal *Boží duhu* již v roce 1955, vyjít mohla až v období určitého politického, společenského a kulturního uvolnění v Československu.

³ Vlastním jménem Tereza Jandová. Narodila se v Plzni v r. 1979.

⁴ Sumarizuje je ve svém článku Lubomír Machala, včetně básnických děl.

oddíl vodního slalomu. V mládí ho zaujala tvorba prostějovského rodáka Vladimíra Körnera, zejména po zhlédnutí filmu *Údolí včel* (prem. 1967, režie F. Vlášil), který se mu vryl hluboko do paměti. Ve svých dvanácti letech se od otce dozvěděl o tragickém příběhu mlynáře Habermanna a k tomuto příběhu se později vrátil jako spisovatel. Maturitu složil na zábřežském gymnáziu. Poté vystudoval Přírodovědeckou fakultu Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1988–1989 byl Urban reprezentantem Československa ve sjezdu na divoké vodě.

Urbanova touha po dobrodružství mu vydržela až do rané dospělosti, kdy s Robertem Kazíkem založil expediční společnost Denali zabývající se organizováním výprav na kajacích a raftech do všech koutů světa. Šlo o vodácké průzkumy nejhlubších kaňonů a o sjezdy divokých řek nejen u nás a v Evropě, ale i v Americe a Asii. Urban díky těmto expedicím navštívil Aljašku, Dead Horse Valley, Himálaje nebo pouště kolem Araratu. Tyto nevšední zážitky nastartovaly autorovu uměleckou činnost, i když se zprvu jednalo spíše jen o dokumenty z jeho cest. Světoběžník Josef Urban žije již delší dobu v Opa-vě. Mimochodem několik let byl manželem známé zpěvačky a skladatelky Radůzy (vlastním jménem Radka Vranková) (Říhová, 2018). Poznali se při práci na filmu podle Urbanova scénáře *Tenkrát v ráji*, ke kterému Radůza složila hudbu.⁵

Tvorbu Josefa Urbana můžeme rozdělit do několika žánrových oblastí. Urban je autorem několika beletristických knih s cestovatel-skou tematikou, beletristických knih, tedy souborů povídek, novel a románů, z nichž některé se věnují době války, okupace a odsunu německých obyvatel z pohraničí. Nejznámější je jako prozaik a scénárista.

Recenzemi ve významných českých literárních časopisech na počátku opomínanou prózou *Habermannův mlýn*, a posléze i dalšími knihami se Urban postupně zařadil do linie současných českých pro-zaiků, kteří se ve svém díle zabývají mimo jiné soužitím různých skupin obyvatelstva v multikulturních regionech.

⁵ Radůza nazpívala pro film titulní píseň *Tenkrát v ráji* a píseň *Skalák*.

Věnujme pozornost nejprve románovému žánru, který Josefa Urbana nejvíce proslavil, ale zároveň přinesl celou řadu kontroverzních reakcí.

Urbanův román *Habermannův mlýn* vyšel v opavské tiskárně Grafis, která je v současné době v likvidaci, ale dříve vydala osm knih, převážně s cestovatelskou tematikou. Román dal podnět ke vzniku televizního dokumentu o případu německého mlynáře Huberta Habermanna na Bludovsku v okrese Šumperk⁶ a později byl podle něj natočen stejnojmenný film v režii Juraje Herze (1934–2018) na základě Urbanova scénáře, do něhož zasahoval postupně režisér a po dohodnuté česko-německé koprodukcí také německý scénárista Wolfgang Limmer, takže Urban je uváděn jen jako autor námětu. Premiéra snímku připadla na rok 2010. Za původní scénář k filmu *Habermannův mlýn* byl Urban oceněn Cenou Sazky v rámci cen České filmové a televizní akademie (2002). Film *Habermannův mlýn* získal Bavorskou filmovou cenu za režii a za nejlepší herecký výkon (Mark Waschke). Poté získal několik cen v rámci české filmové ceny Český lev a v roce 2010 na Izraelském festivalu World Jewish Film Festival cenu Židovské oko za nejlepší celovečerní film.

Nicméně, od skutečných událostí, na což poukázali historikové, politologové a žurnalisté, se film značně odchyluje. Kritika poukazuje na vážné faktické chyby, jak v životopisných detailech, tak v celkovém pojetí dobové válečné situace a česko-německých vztahů. Avšak tyto chyby se nacházejí již v knize a další k nim byly přidány ve scénáři. I když se režisér i scénárista ve druhém vydání knihy bránili možným i skutečným výtkám kritiky argumentem, že netvořili dokument, ale fiktivní díla, literární i filmová kritika se zaměřila vesměs na tyto skutečnosti. K tomu se pak přidaly i četné negativní ohlasy čtenářů i diváků. Zajímavé byly německé recenze filmu (do němčiny román přeložen nebyl), které mj. poukazovaly na přehnaný didaktismus filmového zpracování příběhu.

⁶ Šlo o dokument režisérů Milana Maryšky a Petra Jančárka. Film pracuje s odtažným spisem a doznáním Jiřího Pazoura.

To vše svědčilo o mimořádném ohlasu obou ztvárnění případu vraždy Habermanna těsně po skončení války a obrazu situace na Zábřezsku před válkou, během ní a po ní. Nicméně pokud se měla knihou a filmem vzbudit celospolečenská diskuse o odsunu Němců z pohraničí, pak patrně nebyla taková, jakou se spisovatel, scénárista a režisér možná snažili vyvolat.

Za manipulaci se čtenáři prostřednictvím reklamy na druhé vydání knihy můžeme považovat již tuto anotaci:

Kniha *Habermannův mlýn* byla poprvé vydána v roce 2001 [ve skutečnosti v roce 2000 – pozn. L.M.] a vyvolala velký poprask, neboť její obsah byl v době uvedení na trh velmi neobvyklý, až skandální. Autor v knize vypráví o dramatickém osudu německého mlynáře Habermanna a jeho českého kamaráda Jana Březiny. Příběh byl v kraji Šumperska pověstný právě skutečností, že mlynář, který v průběhu války pomáhal Čechům, na konci války za záhadných okolností zmizel. Říkalo se, že se stal nepohodlným několika významným lidem na okrese. (Urban, s.a.)

Podle spolehlivé České literární bibliografie se první vydání románu dočkalo pouze jedné (mikro)recenze z pera zkušeného literárního vědce Aleše Hamana v Lidových novinách (Haman, 2000, s. 19) v rubrice Literatura, kde dílo, které autor jednou označuje za novelu, podruhé za román, obdrželo pouze jednu hvězdičku z pěti. Ostatně až na dva univerzálně laděné knižní tituly z opavského Grafisu (příručka *Katechismus pro biřmovance* od biskupa Františka Lobkowicze a dvojjazyčný *Pozdrav z Opavy / Grüss aus Troppau* obsahující soubor dobových pohlednic) byly knihy z tohoto nakladatelství nedostatečně distribuovány a spíše sloužily danému autorovi k rozdávání nákladu svým kamarádům a známým. Druhé vydání knihy pak již vyšlo v zavedeném pražském nakladatelství Fragment v roce 2016 s nově doplněným podtitulem *Kultovní⁷ příběh s předmluvou Juraje Herze*.

⁷ Opět reklamní slogan, když slovo *kultovní* používáme pro zlomové knihy, audiovizuální díla, výtvarná díla, hudební skladby nebo nahrávky atp., které významným způsobem ovlivnily nějakou část populace či umění. Taková díla pak nazýváme kultovní (mimořádně uctívaná), což není ani kniha a ani film.

Nejprve se věnujme románovému zpracování příběhu německého mlynáře Huberta Habermanna. Kniha obsahuje předmluvu, prolog a 24 pojmenovaných kapitol. Předmluvu napsal Daniel Krzywoń, s nímž Urban založil ostravskou produkční společnost DP film, v níž mj. vznikly celovečerní hrané filmy podle Urbanových scénářů s tematikou války, okupace a poválečné situace *7 dní hříchu* (2012; r. Jiří Chlumský) a *Tenkrát v ráji* (2015) a několik dokumentů.⁸ Autorem prologu s názvem *Habermannův mlýn – Živá kniha?* je sám Josef Urban.

Urban v předmluvě líčí svou práci na knize i to, jak a proč ho téma česko-německých vztahů zaujalo. Román byl napsán roku 1999 na základě skutečných událostí ze života Huberta Habermanna (v románu a v jeho následném zpracování jsou jména postav jen nepatrně pozměněna, což vyvolává dojem autenticity), ale nejde o pouhé dokumentární zpracování.

Při práci jsem vycházel z reálných vzpomínek pamětníků, ale jako spisovatel mi nešlo o to, historicky příběh přesně zmapovat. K tomu došlo až později. Chtěl jsem vytvořit dílo, které by vystihovalo dlouholetý problém česko-německých vztahů, a to na základě zajímavého příběhu. Z tohoto důvodu jsem také zaměnil jména hlavních hrdinů, a do úvodu knihy napsal, že se jedná sice o story s reálným základem, která má však svoji literární licenci (Urban, 2010, s. 12).

Film bránila i produkce, jejíž mluvčí, Helena Hejčová, tvrdí:

Bludovskou tragédií se film jen volně inspiroval a Habermannův příběh posunuje do obecnější roviny. To, že se z osudů úspěšného, zámožného podnikatele stala téměř antická tragédie, bylo způsobeno dobou a místem, kde žil (cit. podle: Rybičková, 2010).

Děj příběhu se odehrává v poměrně přesně vymezeném časovém úseku, a to od roku 1938, kdy byla podepsána mnichovská dohoda a české pohraničí bylo následně obsazeno německým vojskem. Z hle-

⁸ Planeta záhad, Náš venkov, Na stopě, Afrika cestou necestou, Horolezci, Pevnosti Hlučinska, Na lovu příšer, Kde se valí kameny – Leštinský masakr 1945, Svědkové zrady aneb Měli jsme se bránit? Dostupné z: <https://www.fdb.cz/lidi-zivotopis-biografie/231948-daniel-krzywon.html> [26. 9. 2023].

diska prostoru je situován do malé vesnice. Můžeme se domnívat, že pravděpodobně jde o Bludov, čemuž odpovídají jména postav, která byla v románu jen nepatrně změněna vůči těm skutečným, realie zcela odpovídají popisu obce.

Hlavní postavou románu je Němec August Habermann, který vlastní mlýn a lesní pilu. Spolu s manželkou Hertou vychovává dvě dcery, tříletou Melitu a právě narozenou Annu. Mezi lidmi ve vesnici se těší přirozené autoritě. Jeho pila i mlýn zaměstnává početnou skupinu českých dělníků. Jeho nejlepším přítelem je Čech, hajný Jan Březina, se kterým často tráví volný čas. V březnu roku 1939 je nad zbytkem území Československa vyhlášen Protektorát Čechy a Morava. Do vesnice dorazí němečtí vojáci a chtějí mluvit s Habermannem jako s místním Němcem. V jeho vile si pak připíjejí na německé vítězství.

Německá okupace má své důsledky. Hauptsturmführer Kozłowski společně s poručíkem Götzem postupně odstraňují nevhodné osoby. Na jejich seznamu se objevují lidé, kteří představují nebezpečí pro Říši. Kozłowski se společně s ostatními členy gestapa schází v Habermannově vile, kde se společně opíjejí s majitelem vily. Březina jednou večer uvidí, jak se ve sklepě pořádají hody za účasti českého starosty Petra Hartla, majitele nedalekých lázní Pospischila a mlynáře Habermanna. Nechápe, jak mohou pít v jedné místnosti společně členy gestapa.

Válečné roky ubíhají. Bitva u Stalingradu znamená zásadní zvrat ve válce a lidé tuší, že kolo dějin se otáčí v neprospěch Německé říše. Organizovaná skupina Čechů postaví v lese za vesnicí bunkr a tajně se zde schází, nicméně k žádným diverzním akcím se neodhodlá. Také August Habermann přispívá českému odboji – ve svém mlýně mele načerno mouku, aby pomohl lidem v okolí, kteří pomáhají partyzánům skrývajícím se v lesích. Jednoho dne zamíří do bunkru v lese čtyři muži – Mašek, Hybner (lesní dělník), Fráner (prodávač a majitel místního koloniálu) a Bruchner (traťový dělník), aby doplnili zásoby. Na cestě potkají dva německé vojáky, kterým se rozbila motorka, a chtějí se zeptat mužů, kde se dá sehnat povoz a kde je tady nejbližší telefonní stanice. Igor Mašek však v panice zastřelí jednoho z dvojice

vojáků. Strhne se přestřelka. Živý doběhne do bezpečí pouze Mašek. Ostatní jsou zabiti druhým německým vojákem. Ten okamžitě podává zprávu na posádku wehrmachtu do Šumperka. Za tuto událost tvrdě zaplatí několik místních obyvatel vesnice, kteří jsou v nedalekém lo-
mu popraveni gestapem. Viníka Igora Maška však nenajdou, protože se ukrývá v lesích v bunkru, kam mu Březina nosí jídlo.

Blíží se konec války a s ním i kapitulace Německa. Někteří lidé se Němcům mstí s vidinou získání jejich majetku. 8. května 1945 domluvená skupina pětadvaceti Čechů míří k Habermannově vile, aby si vyřídila jakési účty s mlynářem a sebrala mu majetek. Vyvedou Habermanna a jdou s ním k lázním, které vlastní Pospischil. Ostatní mezi tím rozkrádají vybavení domu. Herta s dcerami jen tiše přihlíží a vyděšeně sedí v koutě. Josef Huf, jemuž se Herta již dříve líbila, se ji pokouší znásilnit, ale v tom mu zabrání starosta Petr Hartl. Tak aspoň společně ukradnou rodinné šperky starého mlynářského rodu. Tomu všemu nemůže nikdo zabránit, ani Březina ne, který dostal ránu do temene hlavy, leží v šumperské nemocnici a blouzní. S Hertou se setkává až při odsunu, kdy je německé obyvatelstvo vyháněno z domovů. Habermannovu ženu najde v zástupu odsunutých Němců společně s dcerami Annou a Melitou, jak vyčerpaně kráčí po cestě. Březina slibuje Hertě, že jejího muže najde.

Roku 1946 se Březina objeví na národním výboru u starosty Hartla, aby mu předal dokument – podání ve věci nezvěstného Augusta Habermanna. Starosta nejdříve s vyšetřováním nesouhlasí, ale poté si domluví schůzku s Hufem, který nyní přebývá v Habermannově mlýně. Březina stále nemůže zapomenout, co se stalo s jeho nejlepším přítelem, a tak se vydává do vily za Hufem. Josefa Hufa však nachází oběšeného dole v obci v hospodě. Na stole leží pouze dopis, kde popisuje, co se stalo s Augustem Habermannem. Vyplyvá z něj, že byl ubit a spálen v lázních za účasti několika mužů, včetně starosty Petra Hartla, Igora Maška, kočího Luboše Pazoura a majitele lázní Pospischila.

[...] rozčtvrcené tělo bylo spáleno v lázeňském kotli. Takto jsme skoncovali s mlynářem Augustem Habermannem. Cítím za všechno strašlivou vinu, i za mlynářovu rodinu, kterou jsem pomáhal zničit a obohatil se na její úkor. Nezasloužím proto již další

žití, Bože, buď ke mně milostivý. Níže podepsaný Josef Huf – národní správce zdejšího mlýna (Urban, 2010, s. 12).

V hospodě se Březina setkává se starostou. Ten si Hufovo přiznání přečte a roztrhá ho na kusy. Březina mu chrstne koňak do tváře a vyčte mu, že zabil svého kamaráda. Poté odchází, ale starosta běží za ním, v ruce svírá nůž. Oba dva zápasí v části náhonu, kde se tvoří silný proud. Hartlovi se smekne noha a jeho tělo zmizí pod hladinou. Březina chce ještě natáhnout ruku, aby se muž zachytil, ale jeho snaha je marná.

V poslední kapitole románu nazvané *Vzemi duchů* líčí autor dobu, kdy se poprvé setkal s příběhem o Augustu Habermannovi. V 70. letech minulého století se s otcem plavil na kajaku po Moravě a narazili na zchátralou budovu mlýna. Tam se od svého táty dozvěděl příběh o německém mlynáři.

Aleš Haman – ve své době, pokud je nám známo, jediný recenzent románu – dílu oprávněně vytkl řadu nedostatků, od kompozice po primitivní a veskrze popisný styl nebo problematické pojetí postav.

Postavy Čechů jsou vylíčeny spíše jako záporné, včetně dělníka Maška, majitele lázní Pospischila nebo starosty Hartla. Kladně vyznívají postavy Březiny a jeho německé manželky Marty. Rozporuplná je postava Josefa Hufa – má podíl na vraždě mlynáře Habermanna, později svého činu lituje a pocit viny jej dovede k sebevraždě.

Nelze ovšem říci, že by galerie postav byla *a priori* rozdělena na „hodné“ Němce a „zlé“ Čechy.

Hauptsturmführer Kozlowski a poručík Götz představují ztělesněné zlo nacistického Německa. V pojetí hlavního hrdiny, Augusta Habermanna, sice převažují kladné vlastnosti, ale hostí členy gestapa a opíjí se s nimi ve své vile. Jeho žena Herta se snaží svého manžela varovat, neboť má strach o sebe a svou rodinu. Nakonec je vyhnána ze svého domova a zařazena do odsunu.

Román je psán Er-formou, tedy z pohledu objektivního vypravěče. Dějové sekvence jsou řazeny chronologicky za sebou. Autor pracuje i s retrospektivními pasážemi, zejména v první kapitole, která popisuje zástup odsunutých Němců směřujících na nádraží. Tato scéna je po-

pisována v obměnách (i ve dvaadvacáté kapitole). Kniha tedy začíná tam, kde končí celý příběh. Ten postupně graduje, a to krádeží na pile, zabitím německého vojáka, popravou deseti obyvatel vesnice. Vyvrcholením dramatického aspektu příběhu je zavraždění Habermanna, po kterém následuje rozuzlení, během něhož jsou odhaleni viníci.

Kniha je vystavěna na principu kombinace fikce a reálií, které v příběhu reprezentují zejména místní jména, jména některých postav a popisy. Jak soudí Richard Změlík:

Jednotlivé aspekty nicméně vytváří relativně izolované jednotky, které nejsou dostatečně funkčně zakomponovány do vyprávění. Typickým příkladem je obligátní líčení krajinných scénérií na začátku každé kapitoly, jejichž účelem má být evokace prostředí. Výsledkem jsou ovšem izolované deskripce, které mají blíž k stylistickému cvičení na téma líčení přírody než k umělecké evokaci. Zjevným dokladem nepříliš zdařilého uměleckého zpracování *de facto* historické látky je soubor rysů, které jsou produktem vypravěčovy aktivity: v první řadě se jedná o nefunkční deskripce a klišé, dále o kompoziční nevyváženost a celkovou vypravěčovu nepřesvědčivost (Změlík, 2013, s. 12).

Podle Změlíka se tyto aspekty vzájemně propojují.

Způsob, jakým je kniha napsána, zejména pak díky redundantní narativní doslovnosti, dějové nekomplikovanosti, ideovému schematismu založenému na nekritické polaritě dobra a zla, jež se rovněž schematicky reflektuje v charakteru postav, vede k tomu, že se autonomie literární fikce rozpadá pod autorem nedostatečně zvládnutou uměleckou metodou. To v tomto případě má za následek, že se důraz z literárnosti a fikcionalitu právě díky jmenovaným rysům přesouvá na rovinu věcné správnosti. Z tohoto hlediska jsou potom pochopitelné i výtky vůči knize, které se dotýkají nikoli její umělecké roviny, ale obsahové správnosti. A přitom právě obsah by měl být do jisté míry kriticky »nedotknutelný«, stejně jako svébytný svět fikce. O to usiluje i autor, který v úvodu prohlašuje, že próza je právě takovou fikcí, a nikoli rekonstrukcí historické události. Otázkou ovšem zůstává, zdali se mu tento záměr podařilo naplnit (Změlík, 2013, s. 12).

Už zmíněný Aleš Haman konstatoval, že text *Habermannova mýlna* připomíná spíše scénář než přesvědčivě napsaný román. Se žánrem scénáře měl Urban skutečně také víc zkušeností než s románovým tvarem. Již v roce 2002 upravil svoji prózu do podoby scénáře, podle kterého byl o osm let později natočen i stejnojmenný film Juraje Herze.

Na rozdíl od knihy, jejíž obsah jsme zde volně převyprávěli, děj filmu nepopisujeme, jenom se prozatím omezíme na konstatování, že v něm přibýly další nesrovnalosti vůči skutečným událostem, k nimž se vrátíme v závěru studie.

Richard Změlík se snažil odhalit, v čem patrně spočívá problematické přijetí filmového díla.

Zásadní problém a zřejmě i následné nedorozumění mezi filmaři a filmovou kritikou i dalšími kriticky nastavenými recipienty zřejmě spočívá nikoli ve snaze režíře či produkce ideově diskvalifikovat český národ v citlivé otázce českoněmeckých vztahů či snad touze přepisovat a dezinterpretovat dějiny, ale právě ve vztahu filmu k jeho předloze. Kniha totiž filmařům nabídla vcelku přehledný, nekomplikovaný, schematizovaný příběh a postavy, které bylo možné do filmové řeči dobře a čitelně adaptovat. Kromě vlastního textu na vznik filmu zde zcela jistě působilo i nezvyklé téma a skutečnost, že snímek lze opřít o historickou událost bez ohledu na to, kolik se o ní ve skutečnosti ví (Změlík, 2013, s. 12).

Pokud jde o historickou událost, současné poznání se liší od toho, co nám na základě vyprávění pamětníků sděluje vypravěč románu. „Případ Habermannovy vraždy sice začal být vyšetřován v 50. letech (obviněn byl v románu ani ve filmu nezmiňovaný Čech Jiří Pazour), přesto – jak dokládá ve svém článku šumperská novinářka Stanislava Rybičková na základě průzkumu v Okresním archivu v Olomouci – „řízení proti Jiřímu Pazourovi soud zastavil 26. července 1950 na návrh prokuratury a propustil ho z vazby. V lednu 1951 pak soud vydal vdo-vě potvrzení, že její muž byl 7. května 1945 zastřelen.“ (Rybičková, 2010)

Souhlasíme se Změlíkovým postřehem, že v daném regionu došlo nejen k případu vraždy Habermanna, ale připomíná se například i tzv. loštický masakr, jenž se odehrál rovněž na Zábřežsku, kdy bylo pod vedením partyzánů surově zavražděno šestnáct německých obyvatel jako odplata za předchozí zabití čtyř Čechů za to, že partyzáni zaútočili na poslední odjíždějící německý vojenský transport. K tomu připočteme další případy likvidace sudetských Němců (např. na Bukové hoře na Broumovsku a jinde). Všechny byly po válce tabuizovány. (Staněk, 1991, s. 39 an.)

Na vznik filmu měl zřejmě vliv i kontext současné české kinematografie, zejména pak té její části, která se věnuje zpracování událostí z období druhé světové války (*Krev zmizelého*, *Pramen života*, *Je třeba zabít Sekala*, *Musíme si pomáhat*, *Želary* nebo novější *Krajina ve stínu*). Jeho realizace byla celkem pochopitelná a přirozená. Původně o film jevil zájem Filip Renč, jenž s Josefem Urbanem dříve spolupracoval na několika snímcích podle jeho scénářů, ale nakonec se patrně i kvůli finančním otázkám režie ujal Juraj Herz v česko-německé koprodukcii.⁹

K tomu je ovšem třeba dodat, že na rozdíl od výše jmenovaných filmů právě *Habermannův mlýn* zpracovává schéma viny v převráceném pořadí, tedy od odsunu Němců. Naopak postrádáme zobrazení vyhnání Čechů z pohraničí v roce 1938 po přijetí Mnichovské dohody, jejímž hlavním bodem bylo odstoupení pohraničí Československé republiky v místech osídlených převážně Němci nacistickému Německu.¹⁰ To mohl být rovněž jeden z důvodů pro filmovou realizaci, ale zcela jistě jím nejprve byla literární předloha. Juraj Herz se údajně ujal režie proto, že mu téma nebylo cizí. Jeho židovskou rodinu během války schovávali němečtí obyvatelé slovenské vesnice Eisdorf (dnes Žakovce), kteří byli po válce odsunuti.

Film má s knihou téměř totožný děj, ale ten byl redukován scénářem pro potřeby filmové struktury a jazyka. Obsahuje i řadu scén dokreslujících atmosféru kraje nebo charakteristiku postav, zejména hlavní postavy Habermanna. Tomu odpovídá například scéna, ve které – na rozdíl od knihy – mlynářova žena Herta zachraňuje svého syna, jenž se vrací zraněný od Stalingradu v německém vlakovém transportu.

⁹ Celkový rozpočet filmu byl 87 milionů Kč, česká účast na něm byla 30 milionů, z nich zhruba 10 tvořil grant od Státního fondu ČR pro podporu a rozvoj české kinematografie (ČTK, 2009.).

¹⁰ Údaje o počtu migrantů se rozcházejí. Tehdejší oficiální statistika, vypracovaná sekretářem Ústavu pro péči o uprchlíky Jaroslavem Šimou, uvádí, že k 1. 7. 1939 bylo evidováno celkem 171 401 uprchlíků z pohraničních oblastí do vnitrozemí, z toho 141 037 české národnosti, 10 496 Němců a 18 673 Židů. Statistika nezahrnuje aktivní státní zaměstnance, kterých bylo přibližně 50 tisíc (Benda, 2012, s. 130).

Vrcholná scéna filmu, ve které mlynáře lynčuje rozběsněná skupina obyvatel, a jež se opět poněkud liší od knihy, má v celkovém dramatickém plánu filmu funkci jeho vrcholu a zvratu. Ačkoli tomu obvykle bývá naopak, v tomto případě platí, že z hlediska emocionality předčil film režiséra, jenž rád točil hororové příběhy, svou literární předlohu.

Film ani kniha nejsou dokumentem v pravém slova smyslu, a není tedy jejich cílem pravdivě zaznamenávat historické události. (Dokument, jak jsme uvedli výše, o těchto vylíčených událostech nicméně vznikl, ale s jiným scénáristou a režisérem.)

Proč k v tomto případě u recipientů k takové záměně dochází, je podle Změlíka

[...] věcí nedokonalé předlohy, která nedokáže s patřičnou silou a autoritou sugerovat přesvědčivý a autonomní fikční svět, jenž se sice může dostat do konfliktu s historickou pravdivostí, ale neměl by se dostávat do konfliktu s pravdivostí uměleckou, která ke skutečnosti vytváří významný kontrast. V případě knihy a přirozeně i filmu, který byl na jejím základě zpracován, se tak do popředí dostala dokumentární fakta namísto fikce, která měla naopak podněcovat k zamyšlení např. nad způsobem, jakým se dějiny vyrovnávají s jedinci a naopak (Změlík, 2013, s. 14).

Odchyly od historické pravdivosti filmového zpracování dosud nejkomplexněji shrnul historik a politolog pocházející shodou okolností z Bludova, jenž se ve svých odborných pracích zabývá historií mikroregionu, Stanislav Balík (v současnosti děkan Fakulty sociálních studií MU v Brně a zastupitel obce Bludov). Uveďme v parafrázi některé Balíkovy úvahy z jeho článku *Habermannův lynch a národní sebebičování* (Balík, 2010).

Film má neobyčejně silnou moc – a v tomto případě ji podle Balíka tvůrci dokonce až zneužili. Nejenom tím, že si zcela vymysleli motivy vraždy i samotné vrahy, ale například i tím, že udělali patolízala a člověka hrajícího na obě strany z majitele lázní Pospíšila, jemuž jen nepatrně změnili jméno na německy psané Pospischil. Avšak právě tento člověk byl natolik statečný, že byl od roku 1944 prvním předsedou ilegálního okresního národního výboru a že byl posléze jedním z nejdéle vězněných politických vězňů bolševického režimu, jenž se na svobodu dostal až v roce 1966?

Jak to bylo s Habermannem ve skutečnosti? Na tuto otázku Balík podrobně odpovídá. Pocházel, stejně jako jeho žena, ze smíšeného německočeského manželství. Za války Čechům pomáhal, neví se ale o tom, že by to bylo až k hranici vlastního sebeobětování. Rád hrával karty, což se mu stalo v posledku osudným. Když byl 8. května 1945 revoluční gardou zatčen a odváděn před revoluční ONV, potkal je cestou mladý holič, jeho kumpán z hospody, nad nímž Habermann v kartách často vyhrával. V okamžiku skončené války byl navíc v euforii, vytáhl zbraň a mlynáře bez rozmýšlení zastřelil. Tuto verzi potvrzují i nedávno objevené dokumenty v okresním archivu, konkrétně trestní spis s vrahem. Jiná věc je, že jeho čin byl amnestován dekretem prezidenta Beneše z roku 1945.

Habermann nebyl ubit lidovým lynčem, nebyl mučedníkem trpícím za to, že byl jako jediný statečný. Šlo o vraždu z osobní nenávisti, jakých se v Bludově do té doby odehrálo několik – zdůrazňuje Balík.

Mlynář Habermann byl zatčen jen proto, že byl Němec a odveden před Národní výbor. Jeho vila byla vykradena. Film by ovšem vyzněl zcela jinak, kdyby se kromě jména a tragické smrti hlavního hrdiny inspiroval skutečnými bludovskými válečnými událostmi. Podle názoru brněnského historika bychom pak lépe pochopili dobovou náladu českého obyvatelstva, tušili bychom, jak se mohlo stát, že se v lidech zahnízdila tak obrovská nenávist vůči všemu německému. Filmový lynč se odehrát mohl a leckde se možná i odehrál, ale nikoli ve starém mlýně na řece Moravě.

Příjezd Němců v říjnu 1938 nebyl vítán vlaječkami, ale pláčem a bezmocným vztekem. Bezprostředně poté následoval útěk československých státních úředníků a poloviny učitelů.¹¹ Nenávist vyrůstala z řádění nového německého ředitele školy Erbena, který byl také vedoucím místní nacistické organizace. Za Erbena byly provedeny probírky ve školní knihovně, jimž padly za oběť i knihy jako *Babička*

¹¹ K Balíkově postřehu je třeba dodat, že v německy homogenních městech, jakým byl do konce války například Krnov, bylo odtržení Sudet po Mnichovu 1937 naopak s vlaječkami a také s hajlováním vítáno, jak dokumentují fotografie v archivu města Krnova.

Boženy Němcové, bylo zavedeno povinné vyučování němčiny, zastavena výuka dějepisu, zakázán zpěv hymny *Kde domov můj*. Po vychození obecné školy neměli čeští žáci možnost, jak se dále vzdělávat. České vyšší školy neexistovaly, do německých nebyli přijímáni. Nemohli nastoupit ani do učení. To se odehrávalo v celém Protektorátu. Byly rozeznány české spolky, včetně tělovýchovné organizace Sokol – ten ve filmu zcela ahistoricky funguje, dokonce v něm cvičí s komunistou lidovecký starosta (Čech nemohl být ve třetí říši starostou, takže se z něj v příběhu snadno vytvořil kolaborant) a Němec Habermann. Větší slátanina už nemohla nikoho napadnout – domnívá se Balík. Podle Balíka filmu scházela emotivní pohled na bezmocnou lítost a pláč lidí v plném kostele při rekvírování nových i starých kostelních zvonů pro potřeby výroby německých zbraní. Filmu scházela také pohled na dvanáct českých velkých sedláků a jejich rodiny, jak musí vyklidit své statky, odjet do neznáma (do vnitrozemí) a na jejich místo přišli cizí němečtí sedláci.

Značně problematické se jeví vyličení úlohy katolické církve v obci. Starý farář, který ve filmu oddává a křtí a poté – což je klišé – příslibuje hlavnímu nacistovi pomoc při útěku, byl ve skutečnosti rok před koncem války zatčen za podporu odboje. Byla by to dojemná – a na rozdíl od většiny filmu navíc pravdivá scéna –, v níž by po ročním utrpení naposled vydechl v náručí svého bludovského kaplana v Terezíně tři dny před koncem války se jménem Bludov na rtech.

Nenávist vůči Němcům jako etnické skupině, která vyhřezla po válce a která je v určitých generacích národa dodnes přítomna, nemusela nutně pramenit z chování jednotlivých Němců. Dokonce i ti „nenávistníci“ přiznávají některým Němcům konkrétní zásluhy – v bludovském případě Habermannovi, občas i hraběnce Gabriele Žerotínové. Nenávist pramenila daleko spíše z kolektivních pocitů – z hrůz heydrichiády, vypálených Lidic, Ležáků či Javoříčka, ukradeného mládí, národního ponížení při zákazu zpěvu hymny atd. uzavírá své zamyšlení Stanislav Balík (2010).

Dlouholeté národní ponižování našlo podle Stanislava Balíka svůj ventil ve vyhánění Němců a v etnické nenávisti. Nebylo to humánní

a nelze to ospravedlňovat. „Jen“ to lze pochopit... Avšak jinak, než jak k tomu vede diváky kniha a film.

K otázce *Dichtung und Wahrheit* neboli Básnění a pravdy v *Habermannově mlýně* se vyjádřil novinář, publicista a překladatel Karel Čech (1944–2015) v časopise *Fragmenty* (Čech, 2011):

Jediné, co však odpovídá historické pravdě, je postava mlynáře Habermanna, který skutečně zemřel násilnou smrtí těsně po válce. Prakticky vše ostatní už je vymyšlený příběh, který navíc ani neodpovídá realitě té doby.

Zde je několik příkladů:

1) Mlynář Habermann nebyl ubit zdivočelými českými šovinisty přivázaný na točícím se mlýnském kole, jak film barvitě ukazuje na začátku i na konci, ale byl zastřelen svým opilým kumpánem z hospody údajně proto, že nad ním pravidelně vyhrával v kartách (vrah byl Čech, povoláním holič).

2) Mlynář Habermann neměl za ženu Češku, jejíž otec byl navíc Žid, ale Němku. [K tomu dodejme, že tato postava jako Židovka nemohla být poslána do koncentračního tábora pár měsíců před koncem války, když v té době byly tábory likvidovány a ty které nebyly, tak se dočkaly posléze osvobození. A pak se z koncentráku vrátila, aby za pár týdnů byla poslána do transportu Němců v rámci jejich transferu či vyhnání, aby se ji jako Židovku s její dcerou pokoušel ze zástupu německých obyvatel hnaných do vagonu vlaku pokusil zachránit hajný Březina.]

3) Není známo a doloženo, že by mlynář Habermann nabízel důstojníkovi SS svůj život za život deseti českých rukojmí, které důstojník chtěl nechat zastřelit.

4) Němci nepopravili v Bludově devět Čechů za to, že v lese nesmyslně zastřelili dva německé vojáky, ale popravili 23 rukojmí za spolupráci s partyzány.

5) Bludovský farář nevyprovázel soucitně bludovské Němce do odsunu, ale byl za podporu odboje [již dříve – pozn. L.M.] poslán Němci i s kaplanem do Terezína, kde oba zemřeli.

6) Majitel místních lázní nebyl slizký český kolaborant, ale statečný člověk, který prokazatelně podporoval odboj a později byl vězněn v padesátých letech za politické postoje. [Dodejme, že kvůli vykreslení jeho postavy v obou uměleckých dílech, knižním i filmovém, Pospíšilova rodila měla značné problémy získat lázně v restitucním řízení, když úřady měly za to, že šlo o kolaboranta s nacisty. Pozn. L.M..]

7) Dvakrát je ve filmu opakován oblíbený historický nesmysl *Landsmanschaftu*, že na základě Mnichovské dohody byly tzv. Sudety vráceny zpět Německu. České a moravské pohraničí k Německu nikdy nepatřilo a čeští i moravští Němci byli vždy poddanými českých panovníků (Čech, 2011).

Skutečnosti, které byly podle Karla Čecha za války nemyslitelné:

1) Němci cvičí za války společně s Čechy v Sokole. K něčemu takovému nemohlo s ohledem na německou nadřazenost nikdy dojít, nehledě na to, že Němci Sokola po obsazení pohraničí zakázali.

2) Habermannova žena nemohla nevědět, že její otec byl Žid, musela přece znát svůj křestní list a *Ahnenpass*¹².

3) V Bludově, který se stal součástí Říše, nemohl být starostou Čech, to bylo vyloučeno.

4) Není možné, aby Němci zjistili poloviční židovský původ Habermannovy ženy až koncem války. Tyto skutečnosti měli různými způsoby, včetně studia matrik, podchyceny od začátku okupace. Ve filmu se to nakonec dozví v dubnu 1945. A jak jinak, než od českého kolaboranta.

5) Důstojník SS posílá Habermannovu ženu i s dítětem v dubnu 1945 do koncentračního tábora. Ale do jakého? Osvětím i další vyhlazovací tábory byly již osvobozeny (Čech, 2011).

Karel Čech se dále domníval, že „Děj filmu je vymyšlen jako jednoznačná protičeská propaganda“ (Čech, 2011). (Mohlo takové pojetí tentokrát zlých Čechů a hodných, nevinných Němců přispět k udělení Bavorské filmové ceny za režii tomuto značně průměrného až kýčovitému snímku?) Pak se věnuje v několika bodech tomu, jak to v oné době v odtrženém pohraničí ve skutečnosti bylo a co autoři filmu opomněli. Avšak to je spíš námět pro dokument z pohraničí, nikoli pro umělecký film, jak ho pojali scénárista Limmer s režisérem Herzem na základě Urbanova námětu.

Nám zde hlavně jde o poukázání na skutečnost, že rozruch vzbudil především průměrný film, byť na dosud neobvyklé téma. Přitom Urban o sobě a své knize tvrdí, že byl prvním, kdo téma odsunu zpracoval. (Celý transfer německých obyvatel je zobrazen pouze na celkem čtyřech stranách knihy.) Avšak z dějin poválečné české literatury víme, že to není pravda. Jak jsme ukázali i v úvodu naší studie, autorů věnujících pozornost tomuto tématu bylo víc (Holý a Zands, 2004).

¹² *Ahnenpaß* byl v Německu od roku 1933 vydáván Říšským svazem úředníků matričního úřadu a sloužil jako potvrzení „árijského původu“ vlastníka tohoto dokumentu. (Za upozornění na tuto skutečnost děkuji germanistce Ingeborg Fialové-Fürst.)

Abychom byli spravedliví, dejme na závěr slovo samému autorovi knihy. Josef Urban na otázku Břetislava Uhláře „Jaká byla tedy pravda o mlynáři Habermannovi?“ odpověděl takto:

Pravda o mlynáři Habermannovi je dnes sepsaná, zmapovaná i natočená. Ale nemám důvod ji zveřejňovat. Jak jsem řekl, nechci nikoho poškodit. A pokud někdo křičí a dělá rozruch, je to jeho věc. Řeknu k tomu jediné: To, že nejsou v archivu další doklady a svědectví, prostě neznamená, že neexistují. V okresním archivu se uvádí, že Habermanna zastřelil Pazour a že ho poté s Haasem odvezli k řece a tam mrtvolu vhořdili. Existuje ale i jiný doklad, který mi kdosi poslal z Bludova ve fotokopii. V minulosti jsem si vždy kladl otázku: Copak se mrtvola nenašla? Musela přece někde vyplavat, na řece jsou jezy po pár kilometrech! Jak to, že pamětníci tvrdí, že Habermanna spálili? Je to jen pověst nebo pravda? Skutečnost byla horší, než jsem původně předpokládal. Co se týká příbuzných, v Olomouci donedávna žil Jiří Máder, Habermannův synovec, který mně celou story vyprávěl, přátelil jsem se s ním, viděl jsem ho naposled v roce 2008 v olomoucké nemocnici. Za pár měsíců zemřel. Existuje však další potomek jménem Habermann, ten vystupuje v našem novém dokumentu *Sudety prokleté hory*. Několik potomků žije v Německu, ale přímých pamětníků žije pouze co bych na prstech jedné ruky mohl napočítat (Uhlář, 2010).

Uznávaný režisér Juraj Herz uplatil své jinak dobré řemeslné schopnosti, avšak na základě průměrného scénáře, jenž byl několikrát, jak bylo zmíněno, různě měněn (můžeme se oprávněně ptát, zdali by film získal ocenění na festivalu v Izraeli, kdyby Habermannova manželka nebyla – v rozporu se skutečností – v příběhu vyličena jako Židovka a poslána do koncentračního tábora?; rovněž jestli by podobně byl oceněn na festivalu v Moskvě, když by se nezjevil mírumilovný důstojník Rudé armády, jenž se o problémy spojenými s Němci v pohraničí zajímal?), a ten vznikl podle průměrné literární předlohy.

Otázka, zda byl film oceněn spravedlivě či ne, je nicméně spekulace, stejně jako nelze klást hotovému dílu otázku „co by bylo, kdyby...“. Patrně by kolem románu a filmu nevzniklo tolik kontroverzí, pokud by se děj více držel historických faktů, oprostil se od didaktismu a vytváření černobílé představy, že Češi byli odporní, zlí, nenávislní a chamtiví šovinisté a jejich němečtí spolurodáci ze Sudet nevinné trpící oběti války. To vše (i více) při zachování dramatického oblouku

a úrovně uměleckého zpracování (nominaci na cenu Českého lva za nejlepší kameru si dle našeho názoru Alexander Šurkala zasloužil).

Knih *Habermannův mlýn* není vysloveně špatná proto, že se nedrží faktů, což by jako fiktivní žánr ani nemusela, ale je třeba, aby její autor byl mnohem přesvědčivější po umělecké stránce. Nějakou širší společenskou diskusi o zločinech odsunu/pomsty za okupaci kniha ani film nevyvolaly, jen v některých kritických kruzích (máme obavu, že obě média budou petrifikovat nepravdivý příběh, z něhož budou jediné vycházet recipienti bez ohledu na skutečné události a historický kontext) a to byla teze, kterou jsme se snažili naší studií nabídnout.

Literatura

- BALÍK, S. (2010). Habermannův lůnč a národní sebebičování, *Lidovky.cz*. Dostupné z: https://www.lidovky.cz/domov/habermannuv-lync-a-narodni-sebebicovani.A101012_00_00_50_ln_noviny_sko [28. 9. 2023].
- BENDA, J. (2012). *Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939*. Praha: Karolinum.
- ČECH, K. (2011). Habermannův mlýn – další příspěvek k přepisování dějin aneb pohádka o hodném mlynáři Habermannovi a zlých Čechách. In: *Fragmenty: kulturně-hospodářská revue*. Dostupné z: <http://fragmenty.cz/archiv/iz000443.html> [28. 9. 2023].
- ČTK (2009). Juraj Herz dokončuje Habermannův mlýn, snímek o odsunu Němců po válce. *Lidovky.cz*. Dostupné z: https://www.lidovky.cz/orientace/kultura/juraj-herz-dokoncuje-habermannuv-mlyn-snimek-o-odsunu-nemcu-po-valce.A090905_224139_ln_kultura_jk [28. 9. 2023].
- DURYCH, J. (1969). *Boží duha*. Praha: Československý spisovatel.
- HAMAN, A. (2000). Josef Urban: Habermannův mlýn, *Lidové noviny*, 289, 19.
- HOLÝ, J. a ZAND, G. (eds.), 2004, *Transfer v kontextu české literatury: vyhnání, odsun / Transfer im Kontext der tschechischen Literatur: Vertreibung, Aussiedlung*. Praha: Host.
- KRZYWŃ, D. (2023). Biografie. Dostupné z: <https://www.fdb.cz/lidi-zivotopis-biografie/231948-daniel-krzywon.html> [26. 9. 2023].
- MACHALA, L. (2020). Revize paměť korigující nebo zkreslující? (Nejen nad literárními díly tematizujícími poválečný transfer Němců z Československa), *Romboid*, (3–4), 87–95.
- RYBIČKOVÁ, S. (2010). Habermannův mlýn mří do kin. Kdo ale opravdu zabíjel? Deník to zjistil, *Šumperský deník*, 4. 10. Dostupné z: <https://sumpersky>.

- denik.cz/kultura_region/habermannuv-mlyn-miri-do-kin-kdo-ale-opravdu-zabij.html [26. 9. 2023].
- ŘÍHOVÁ, K. (2018). Radůza: Udělat občas chybu je poučné, *Právo*. Dostupné z: <https://www.novinky.cz/clanek/zena-styl-raduza-udelat-obcas-chybu-je-poucne-12954> [13. 6. 2023].
- STANĚK, T. (1991). *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. Praha: Academia – Naše vojsko.
- UHLÁŘ, B. (2010). Josef Urban: Habermannův mlýn na plátně je jiný než v knize, musí být, *Deník.cz*. 15. 10. Dostupné z: <https://www.denik.cz/knihy/josef-urban-habermannuv-mlyn-20-10-1015.html> [28. 9. 2023].
- URBAN, J. (sine anno). *Habermannův mlýn*. Dostupné z: <https://www.cbdb.cz/kniha-21079-habermannuv-mlyn-habermannuv-mlyn> [28. 9. 2023].
- URBAN, J. (2010). *Habermannův mlýn*, Grafis.
- ZMĚLÍK, R. (2013). Dějiny Šumperska v literárním a filmovém zpracování: Habermannův mlýn aneb Co bylo na počátku? *KROK – Kulturní revue olomouckého kraje*, (1), 12.